

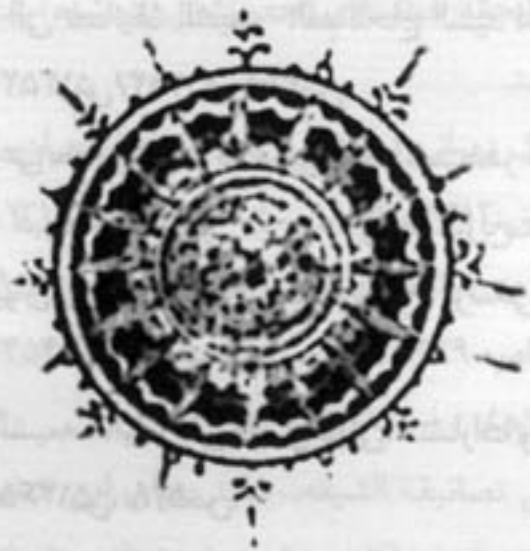
نگاهی به فهرست نسخه‌های عکسی «زین العابدین ابراهیمی»، نگاشته

احمد منزوی

فربیا افکاری

کارشناس ارشد نسخ خطی، کتابداری و اطلاع‌رسانی

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه مرکز
دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد یکم
(کتابخانه خصوصی اهدایی زین العابدین
ابراهیمی)، نگاشته احمد منزوی، تهران، مرکز
دایره المعارف بزرگ اسلامی، کتابخانه،
۱۳۸۲

مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی

فهرست نسخه‌های عکسی
کتابخانه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی

جلد یکم

کتابخانه خصوصی اهدایی زین العابدین ابراهیمی

نگاشته

احمد منزوی

تهران، ۱۳۸۲

این فهرست که نخستین جلد از فهرست سه جلدی نسخه‌های عکسی کتابخانه خصوصی اهدایی زین العابدین ابراهیمی است، به تازگی از سوی مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، (واحد کتابخانه) منتشر گشته است و دارای دو پیشگفتار و یک دیباچه می‌باشد: پیشگفتار نخستین آن که به قلم ریاست مرکز آقای کاظم موسوی بجنوردی، شامل توضیحاتی در باب مجموعه‌های اهدایی ارزشمند به مرکز و نیز مجموعه حاضر است. در پیشگفتار دوم که به قلم صاحب مجموعه جناب آقای زین العابدین ابراهیمی است به چگونگی اهداء کتابها در پی نگارش مقاله مربوط به شرح احوال مرحوم شیخ احمد احساسی برای مرکز و سپس پیشنهاد تهیه عکس از کتب خطی و عکسی از این مجموعه ارزشمند سخن رفته است. همچنین ایشان به سابقه کتابخانه ابراهیمی کرمانی اشاره نموده‌اند که به سال ۱۲۵۰ ق. می‌رسد و در آغاز دربرگیرنده کتابخانه شخصی شادروان حاج محمدکریم خان قاجار کرمانی بوده و پس از درگذشت ایشان، دانشمندان شیعی کتابهایی بر آن افزوده‌اند و این کتابخانه نسل به نسل در گذشته تا امروز به مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی سپرده شده است.

پس از این دو پیشگفتار، استاد احمد منزوی، فهرست‌نگار گرانقدر این مجموعه با ارزش، در دیباچه‌ای مفصل و عالمانه به بررسی ویژگی‌ها و اهمیت نسخ خطی کتابخانه ابراهیمی و روش کار خود پرداخته‌اند و پس از آن آوانگاری کلمات بکار رفته در متن، فهرستی از اختصارات منابع و مأخذ فارسی و عربی از حرف الف تا ی، جهت استفاده مطالعه‌کنندگان فهرست آمده است.

معرفی مجموعه:

مجموعه کتابهای خطی و عکسی «کتابخانه ابراهیمی کرمانی» در سال ۱۳۷۱ به دیگر گنجینه‌های نفیس کتابخانه مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی افزوده گشت. این مجموعه عکسی که از روی ۸۳۶ جلد کتاب

خطی و عکسی فراهم شده است دربرگیرنده ۱۱۸۲ عنوان می‌باشد که بیشتر آنها نسخه اصلی و دست‌نویس مؤلفان آن است و شامل نسخ خطی بارزوشی از هفت تن از مشایخ و علمای سلسله شیخیه می‌باشد.

این کتابها پیش از این بوسیله مرحوم حاج ابوالقاسم خان ابراهیمی کرمانی (جد اهداء کننده)، در کتابی به نام «فهرست کتب مرحوم شیخ احمد احسائی و سایر مشایخ عظام» مفصلاً معرفی و فهرست شده است، اما از آنجا که این فهرست می‌بایست براساس اصول فهرست‌نویسی نسخ خطی و با نظم و جزئیات دقیق نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی هماهنگ می‌گردید، این مهم به استاد احمد منزوی سپرده شد تا ایشان براساس ضوابط فهرست‌نگاری خود بدان پردازند و ایشان نیز با دقت و تلاشی بایسته فهرست شایسته‌ای از آن فراهم نمودند که در نوع خود بی‌نظیر می‌باشد.

از ویژگیهای این مجموعه آن است که دربرگیرنده اطلاعات فراوانی از مشایخ شیخیه است که یکی پس از دیگری کتابهای خود را به این کتابخانه سپرده‌اند و نیز دربرگیرنده اندیشه‌هایی است که در سده‌های ۱۳۱۳ق در ایران در پی برخورد با اروپائیان و ورود اندیشه‌های علمی نوین در ایران پیش آمد، و پیامد آن تنشها، انقلاب فرخنده مشروطیت ایران بوده است.

بنیانگذاران این گروه مذهبی مسلمان به شدت شیعی عبارتند از: شیخ احمد احسائی (د ۱۲۴۱ق/۱۸۲۶م)، سید کاظم رشتی (د ۱۲۵۹ق/۱۸۴۲م)، حاج محمدکریم خان کرمانی (د ۱۳۸۸ق/۱۸۷۱م) و سپس مشایخ دیگری که نسل به نسل حامل پیام خاص خود بودند. این گروه پیشرو، حلقه‌ای از برخورد اندیشه‌های نو و سنت‌گرای ایران در روزگاری بودند که شاهزادگان قاجار و فرزندان اعیان ایران، در سفرهای خود به فرنگ، پرسشهایی را با خود به ارمغان می‌آورده‌اند که نیاز به پاسخهای نو و مناسب روز می‌داشت.

«گنجینه اهدایی خاندان سلطانعلی سلطانی» به این کتابخانه دربردارنده بسیاری از آثار گرانبهای مشایخ کرمان است و نسخ حاضر نیز تقریباً همه آثار مشایخ شیخیه را که نزدیک به هزار و دویست عنوان بخط خود مؤلفان است دربر دارد، از این رو، بی‌گمان می‌توان ادعا نمود که جامع‌ترین مجموعه آثار این گروه در اختیار این کتابخانه می‌باشد و سرمایه ارزشمندی برای بررسی و پژوهش در اندیشه‌های شیخیه در ایران می‌باشد.

معرفی فهرست و روش کار:

روش فهرست‌نویسی نسخ خطی استاد احمد منزوی، در فهرست حاضر، تقریباً همان شیوه و روشی است که ایشان در فهرست «گنجینه اهدایی سلطانعلی سلطانی» پیش گرفته‌اند با این تفاوت که در فهرست حاضر، در برخی موارد به ویژگی‌های نسخه‌شناسی مفصل‌تر پرداخته شده است. در فهرست حاضر که براساس الفبای نام نسخ مرتب شده است ابتدا نام

کتاب در گوشه سمت راست و روبروی آن موضوع و زبان اثر آمده است و در ذیل آن نام کتاب آوانگاری شده است که این امر از جمله ابداع‌هایی است که در دیگر فهرست‌های نسخ خطی موجود در کشور به چشم نمی‌خورد و اهمیت آن شاید از آن رو باشد که علاوه بر کمک به خوانندگان و مراجعان غیر فارسی‌زبان در یافتن نام کتابها به تلفظ و قرائت صحیح‌تر نام کتابها به سایر مراجعه‌کنندگان نیز یاری می‌رساند. اطلاعات کتابشناسی که پس از نام کتاب ذکر شده است شامل اطلاعاتی در باب مؤلف با ارجاع به منابع مهم و دست اول و معرفی ابواب و فصول نسخه، بیان آغاز و انجام نسخه می‌باشد. پس از آن اطلاعات بیشتری از نسخه در «منابع دیگر» به اطلاع خواننده رسیده است. این منابع بویژه در مورد نسخ فارسی، فهرستواره، ذریعه، فهرست مشترک، فهرست نسخ خطی فارسی، مشار و چاپهای مختلف یک اثر می‌باشد و در مورد نسخ عربی، ذریعه، اعلام الشیعه، طبقات اعلام الشیعه، فهرست عربی مشار، می‌باشد و از آنجا که روش کار استاد «توصیفی-تطبیقی» است، ایشان علاوه بر فهرست‌نویسی توصیفی نسخ و بیان اطلاعات مبسوط کتابشناسی و نسخه‌شناسی اثر به مقایسه نسخه موردنظر با سایر نسخه‌های مشابه در دست، پرداخته‌اند و آن را با فهرست‌های دیگری که این کتاب در آنجا معرفی شده است سنجیده‌اند و در صورت جدایی به موارد اختلاف اشاره نموده‌اند.

در باب کتابهای خطی به تعداد نسخه‌های موجود از یک نسخه در فهرس مختلف اشاره رفته است چنانچه قبلاً در فهرست مشترک، فهرست نسخه‌های خطی و دیگر منابع اگر تعداد مشخصی از آن نسخه شناسانده شده باشد شمارش شده و به تعداد ذکر می‌شود و یا به چاپهای متعدد یک اثر با ذکر مشخصات کتابشناسی آن اشاره می‌شود. همچنین به شماره چاپها به فهرست خاتبا با مشار ارجاع داده شده است و از آنجا که در کار تطبیقی این فهرست، بسیاری از نسخ حاضر در فهرست پیشگامان شیخیه معرفی شده است ناگزیر در تطبیق رسالات به دو منبع توجه بیشتری شده است. این دو منبع عبارتند از:

۱) فهرست کتب مرحوم شیخ احمد احسائی و سایر مشایخ عظام، از حاج ابوالقاسم خان کرمانی، چاپ دوم، که در این فهرست از آن به اختصار «ابراهیمی، فهرست کتب» یاد شده است.

۲) فهرست تصانیف سید کاظم رشتی از محمدحسین محیط کرمانی در بخش نسخه‌شناسی نیز ابتدا شماره نسخه و سپس با قلم ریزتری در مقایسه با متن، اطلاعات نسخه‌شناسی اثر شامل نوع خط، تاریخ کتابت، نام کاتب، تفاوت در فصول و ابواب، و انواع یادداشت‌ها و مهرها، تعدا سطور و اوراق و اندازه و... ذکر گردیده است و چنانچه از یک نسخه، تعداد بیشتری وجود داشته باشد بترتیب تاریخ کتابت در پی هم آورده شده است.

بخش دوم کتاب که «مجموعه» نام دارد به معرفی و تجزیه نسخ براساس

مجموعه‌ها پرداخته شده در این فهرست، مجموعه‌ها جدا شده و هر کتاب یا رساله علاوه بر آنکه در فهرست الفبایی خود در بخش اول آمده است در این بخش نیز به ترتیب شماره از کوچک به بزرگ (از شماره ۱۴۴۰ تا ۲۲۲۹) آمده است که شامل ۱۹۱ مجموعه می‌باشد.

بخش سوم کتاب، شامل ۹ نمایه مفید و بسیار کاربردی است که در واقع کلید دستیابی به فهرست محسوب می‌گردد و شامل این موضوعات می‌باشد:

۱) فهرست نام نگارندگان

این نمایه که شامل نام مؤلفان رسالات می‌باشد، در ذیل هر نام، عناوین آثار بترتیب الفبایی تنظیم شده است و خواننده براحتی می‌تواند به آثار متعدد یک مؤلف در این بخش دست یابد.

از جمله ویژگیهای رسم الخطی این بخش از نمایه که باید بدان اشاره کرد استفاده از علامت «/»، به جای کلمه «ابن» یا «بن» می‌باشد که گویا برای جلوگیری از تکرار و حجم نمایه از آن بهره برده شده است.

مثلاً: ابن خاتون: «ابوالمعالی شمس‌الدین محمد/علی/احمد/نعمت‌الله»
(نمایه نگارندگان ص ۱)

به جای: «ابوالمعالی شمس‌الدین محمد بن علی بن احمد بن نعمت‌الله»
۲) فهرست نویسندگان نسخه‌ها (کاتبان)

در این فهرست که حدوداً به نام ۵۰۰ کاتب اشاره رفته است از نویسندگان رسالات، از یک رساله تا ۳۱ رساله نام برده شده است. یکی از پرکارترین کاتبان این فهرست به گواهی نمایه حاضر «محمدعلی اصفهانی» است که کاتب ۳۱ رساله می‌باشد و جالبتر آنکه تاریخ کتابت تمامی این آثار مورخ ۱۲۷۲ تا ۱۲۷۳ ق است و وی این رسالات را در طول یکسال نگاشته است. این نمایه، اطلاعات بالارزشی برای پژوهش و تحقیق در حوزه کاتبان و کتابت نسخ در اختیار محققان این حوزه قرار می‌دهد.

۳) نمایه نام کتابها بترتیب الفبائی:

در این بخش به ذکر نام کلیه کتابها و رسالات بترتیب الفبائی و تعداد هر نسخه پرداخته شده است که حجیم‌ترین نمایه موجود در فهرست حاضر می‌باشد.

۴) فهرست کتابها بر حسب موضوع:

استاد منزوی موضوعات فهرست حاضر را به ۲۷ بخش تقسیم نموده است که برای استفاده خوانندگان محترم، نگارنده این سطور، تعداد عناوین نسخ را در هر موضوع شمارش و ذکر نموده است که عبارتست از:

- ۱) دانشهای قرآنی (۲، ۷۴)، ریاضی (۳، ۴۴) ستاره‌شناسی و اختربینی (۴، ۷۷) علوم غریبه (۵، ۸۸)، طبیعی (۶، ۲۱)، پزشکی (۷، ۵۷) کیمیا (۸، ۷۸) چنددانشی (۹، ۴۳) کلیات (۱۰، ۴) منطق (۱۱، ۲۴) فلسفه و حکمت (۱۲، ۱۷۷) کلام و عقائد (۱۳، ۳۵۱) فلسفه عملی (۱۴، ۳۸)

عرفان (۱۵، ۲۱۴) فقه و اصول فقه (۱۶، ۲۲۸) ملل و النحل (۱۷، ۲) وازه‌نامه (۱۷، ۱۸) دستور زبان (۱۹، ۲۲) دبیری و نامه‌نگاری (۲۰، ۲) منظومه‌ها (۲۱، ۲۳) نثر ادبی (۲۲، ۲۲) دانشهای بلاغی (۲۳، ۱۳) هنر (۲۴، ۲) داستان (۲۵، ۴) تاریخ (۲۶، ۲۷) زندگی‌نامه (۲۷، ۷۰) جغرافیا (۲۸، ۵).

۵. نمایه مهرها:

این نمایه که یکی از ویژگی‌های مهم نسخه‌شناسی بکار رفته در فهرست حاضر را باز نموده است شامل انواع مهرهایی است که در نسخه‌های خطی این مجموعه موجود می‌باشد و براساس الفبای «سجع مهر» تنظیم شده است و عبارات بکار رفته در مهرها، شکل و اندازه و اسامی موجود در مهرها را بیان نموده است. ذکر مشخصات ظاهری و تهیه نمایه‌ای از مهرها از ویژگی‌ها و نوآوری‌های استاد احمدی در فهرس اخیر ایشان است که در فهرس نسخ خطی دیگر به چشم نمی‌خورد و منبعی بالارزش جهت شناخت مهرهای علماء و دانشمندان هر عصر می‌باشد.

۶-۷. نمایه نام کسان و جای‌ها:

در این بخش از افراد و کسان و جای‌هایی که به نحوی در فهرست نسخ از آنها نامی برده شده است یاد شده و از نام‌های متعارف به اسم اشهر و معروف وی ارجاع داده شده است و با نظم الفبائی مرتب شده است.

۸. نمایه دارندگان نسخه‌ها:

یکی از جدیدترین و نوآورترین نمایه‌های فهرست حاضر، به دست دادن فهرستی از نام مالکان یا دارندگان نسخه است، بویژه آنها که در مورد نسخ سلسله مشایخ کرمان که بیشتر آثار به خط مؤلفان آن نگاشته شده و در آن خاندان عظام نسل در نسل حفظ و منتقل شده است نشانگر وجود کتاب در کتابخانه و خانواده آنان است. به گواه این نمایه، بیشترین نسخ متعلق به محمدخان ۳۱ نسخه، محمدکریم خان کرمانی با ۲۰ نسخه، محسن (?) با ۱۶ نسخه، شیخ احمد احسائی با ۶ نسخه و سید کاظم بن قاسم رشتی با ۴ نسخه می‌باشد.

۹. نمایه کتابها بر پایه زبان:

در این بخش، کتابها براساس نوع زبان به سه دسته تقسیم شده‌اند، کتابهای فارسی شامل (۳۵۸ عنوان)، کتابهای عربی (۹۲۷ عنوان) و کتاب‌های ترکی (۴ عنوان) می‌باشد و نشانگر آن است که بیشترین کتابها و رسالات بزبان عربی نگاشته شده است. بخش پایانی فهرست، به گزیده عکس برخی نسخه‌ها اختصاص یافته است که در ذیل هر تصویر مشخصات کتابشناسی و نسخه‌شناسی آن برای استفاده بیشتر محققان ذکر گردیده است.

نقد و نظر

۱) استاد منزوی در فهرست‌های اخیر خود (سلطانی و ابراهیمی کرمانی) به روش تنظیم جدیدتری از فهرست‌نویسی نسخ خطی دست یافته‌اند که بخشی شامل ویژگی‌های ظاهری چاپ فهرست به شیوه دوستونی و قطع بزرگ (رحلی) است که استفاده خواننده را سهل‌تر می‌نماید و از نظر بصری و ظاهری چشم‌نوازتر می‌باشد.

۲) استفاده از ارجاعات در خور و یافتن نسخه در فهرس و منابع دیگر و استناد به آن منابع ویژه از نظر تعداد و حجم نسخه بسیار باارزش می‌باشد چرا که خواننده در یک نگاه درمی‌یابد که از نسخه موردنظر، چه تعداد نسخ خطی و چند چاپ موجود می‌باشد و به منابع معتبری از ارجاعات دسترسی می‌یابد.

۳) استفاده از ابتکارات و ابداعات توصیفی کتابشناسی و نسخه‌شناسی در معرفی یک اثر. مانند تهیه نمایه و فهرست مالکان و دارندگان نسخه، فهرست مهرها، فهرست نام کتابها براساس زبان، موضوع و... که نیاز مراجعه‌کننده امروزی را در دسترسی هر چه بیشتر سریعتر و گسترده‌تر از اطلاعات آسانتر می‌سازد. همچنین استفاده از آوانگاری نام کتابها و... از دیگر مزایای فهرست حاضر می‌باشد.

۴) از آنجا که استاد منزوی در فهرست حاضر از روش توصیفی، تطبیقی در معرفی و شناسایی نسخ استفاده کرده‌اند به نکات و جزئیات نسخه‌شناسی و کتابشناسی و مطابقت وسیع با نسخه‌های موجود در فهرست مختلف

پرداخته‌اند و کمبودها یا مزایای نسخ را در این مقایسه‌ها باز نموده‌اند. مثلاً گاه چند آغاز و انجام در معرفی یک نسخه بیان شده و با یکدیگر سنجیده شده است. اما در معرفی بیشتر نسخ تنها آغاز نسخه و در برخی موارد به ضرورت، انجام آن نیز آمده است. لذا در باب تمامی نسخ به یک شیوه واحد عمل نشده است. شاید بهتر می‌بود که در پی این زحمت فراوان، انجام نسخ نیز ذکر می‌گردید.

۵) در بخش مجموعه‌ها، علاوه بر معرفی رسالات یک مجموعه، نسخه‌شناسی کامل و مبسوطی از مجموعه نیز ذکر گردیده است. از آنجا که اطلاعات نسخه‌شناسی هر نسخه در ذیل القاب کتب در جای خود قبلاً بیان شده است، به نظر می‌رسد ذکر ویژگی‌های نسخه‌شناسی در این بخش، تکراری است و تنها بر حجم کتاب افزوده است، هر چند که ذکر آن، خواننده کتاب را از ارجاع به بخش اول برای دسترسی به اطلاعات نسخه‌شناسی بی‌نیاز می‌سازد، اما خواننده با اطلاعات نسخه‌شناسی در دو جا به تفصیل روبرو می‌گردد.

به هر حال، چاپ فهرست‌هایی از این دست، نشانگر تحول و تغییراتی در نزدیک شدن شکل فهرست‌نویسی و بازیابی اطلاعات به حوزه کتابداری نوین می‌باشد و آن را به فرم‌های قابل استفاده‌تر چاپی نزدیک‌تر می‌سازد سلامت و موفقیت استاد را در ادامه انتشار فهرس نسخ خطی بیشتر این مرکز از خداوند بزرگ خواهانیم.

